

گونه‌بندی شهرهای بالای صد هزار نفری ایران براساس تحولات جمعیتی ۵۰ سال گذشته (۱۳۳۵-۸۵)

رحیم بردی آنامرادنژاد^۱

عیسی جوکارسرهنگی^۲

چکیده

این تحقیق با هدف تبیین تحولات ۴۰ ساله در جمعیت این شهرها بویژه شهرهایی که از رشد نامتعادل تری برخوردار بودند صورت گرفته است. رویکرد این مطالعه از نوع تحلیلی- تکوینی بوده و بر پایه داده‌های اسنادی- کتابخانه‌ای و نتایج سرشماری سال‌های ۱۳۴۵ تا ۱۳۸۵ استوار است. شهرها براساس نرخ رشد متوسط ۴۰ سال اخیر در چهار گروه تقسیم‌بندی شدند. نتایج حاصله بیانگر آن است که ۸۰ شهر بالای صد هزار نفری ایران ۷۰ درصد جمعیت شهری را تشکیل می‌دهند این شهرها از نظر تعداد و سهم جمعیتی همواره رو به افزایش بوده و از نظر میزان رشد اکثراً تا سال ۱۳۶۵ سیری صعودی و پس از آن به تدریج روند نزولی را آغاز نمودند. برخلاف سده‌های گذشته که عوامل طبیعی تأثیر تعیین‌کننده‌ای در رشد و پراکنش جمعیت شهری ایران داشته، امروزه عوامل انسانی نظیر سیاست‌های اقتصادی و جمعیتی دولت نقش مهمی را در این خصوص ایفا نموده‌اند. پس از اسلامشهر با ۱۲/۹۱ درصد رشد متوسط در طول دوره مورد مطالعه، شهرهای اقماری تهران مانند قدس، ملارد، قرچک و پاکدشت با جذب سرریز جمعیتی تهران بیشترین رشد را داشته‌اند. برخی شهرها مانند مسجدسلیمان و آبادان نیز از رشدی بسیار ضعیف و گاه منفی برخوردار بودند.

واژگان کلیدی: گونه‌بندی شهری، تحولات جمعیتی، شهره ای بزرگ، نرخ رشد منفی.

مقدمه

شهرنشینی، فرآیندی است که در آن تغییراتی در سازمان اجتماعی سکونتگاه‌های انسانی به دلیل افزایش تمرکز و تراکم جمعیت بوجود می‌آید (شکویی، ۱۳۷۷: ۷۵).

از یک نگاه، شهرنشینی در ایران همانند بسیاری از کشورهای توسعه نیافته، بازتاب فضایی تحول در سازمان‌یابی تولید و به‌طور مشخص بازتاب بسط سرمایه‌داری پیرامونی در ایران است. بسط امکانات اشتغال و زندگی در برخی نقاط (عمدتاً شهرها) بر اثر توسعه مناسبات سرمایه‌داری از یک سو و کاهش این امکانات در روستاها بر اثر فروپاشی مناسبات پیش سرمایه‌داری از سوی دیگر، زمینه مهاجرت‌های داخلی و شهرنشینی در ایران را فراهم آورده است. در این معنا، شهرنشینی در ایران بیان فضایی یا انعکاس فضایی گذار از مناسبات پیش سرمایه‌داری به مناسبات سرمایه‌داری است (حسامیان و دیگران، ۱۳۷۷: ۱۸).

در کشور ما، سهم جمعیت شهرنشین از کل جمعیت ظرف ۵۰ سال گذشته بیش از دو برابر شده و از ۳۱/۴ درصد در سال ۱۳۳۵ به ۶۸/۵ درصد در سال ۱۳۸۵ افزایش یافته است. در پیدایش چنین تحول بزرگی، عوامل اجتماعی، اقتصادی و سیاسی داخلی و خارجی موثر بوده‌اند. از نظر اجتماعی، بنیان‌های فکری شهرنشینی اخیر را می‌توان به انقلاب مشروطیت مرتبط ساخت که در نوع خود انقلابی شهرمحور و شهرمدار بود و در جهت تثبیت و تأمین منافع عناصر شهری قدم برداشت (رهنمایی، ۱۳۸۳: ۵۵). از نظر اقتصادی نیز اقداماتی مانند سرمایه‌گذاری‌های بزرگ در اکتشافات، بهره‌برداری و تصفیه نفت، بهره‌برداری از شیلات و تأسیس چندرشته راه آهن در کشور، بهبود راه‌های مواصلاتی بین شهرها، واردات کالاهای صنعتی، افزایش صدور نفت و تزریق درآمدهای آن به درون شهرها، ادغام کامل در بازارهای جهانی، اصلاحات ارضی و تشدید مهاجرت‌های روستایی به شهرها، گسترش صنایع در نقاط شهری در دهه ۴۰ این تحولات را تشدید نموده است. از لحاظ سیاسی نیز توجه خاص دولت به شهرها از طریق اختصاص بودجه‌های کلان برای تأمین زیرساخت‌های شهری نظیر آب و برق و آسفالت خیابان‌ها در دهه‌های سی و چهل، برقراری امنیت و اسکان عشایر، پی‌ریزی دستگاه منسجم اداری در شهرها در اوایل قرن حاضر (نظریان، ۱۳۸۵: ۶۳)،

افزایش صدور نفت، گسترش بوروکراسی و برخی عوامل دیگر از جمله کاهش مرگ و میر از طریق ریشہ کنی بیماری‌ها، از مهم‌ترین عوامل تأثیرگذار در دگرگونی ساختار فضایی جمعیت کشور بہ سود شہرہا بودہ‌اند. در سال‌های پس از پیروزی انقلاب اسلامی نیز عوامل دیگری نظیر وقوع جنگ تحمیلی، پناہندہ شدن افغان‌ها بہ نقاط شہری ایران و توقف دہ سالہ سیاست تنظیم خانوادہ، رشد سریع جمعیت کشور و تداوم مہاجرت‌های روستایی بہ آن دامن زدہ‌اند.

هدف اساسی تحقیق حاضر، برجستہ کردن تحولات جمعیتی چہل سال اخیر شہرہای سدہزار نفری و بالاتر بویژہ شہرہایی کہ از رشد جمعیتی ناہماہنگ تری برخوردار بودہ‌اند می‌باشد. در تحقیق حاضر، این گروہ از شہرہا بہ دلیل تأثیر مسلم و انکارناپذیر در پیکرہ اقتصادی، اجتماعی و سیاسی جامعہ، بہ طور مجزا از ساختار جمعیت شہرنشین کشور مورد مطالعہ قرار می‌گیرند.

سوال تحقیق و فرضیہ‌ها

مسألہ اصلی تحقیق حاضر، پاسخگویی بہ این سوال است کہ شہرہای بالای صد ہزار نفری ایران در طول ۵۰ سال گذشتہ (۸۵-۱۳۳۵) از نظر جمعیتی در جامعہ شہری ایران از چہ جایگاهی برخوردار بودہ و چگونہ متحول شدہ‌اند. در این راستا، تحقیق حاضر را براساس گزینه‌های زیر بہ پیش بردہ‌ایم: الف) این شہرہا، سہم قابل توجہی از جمعیت شہری کشور را بہ خوداختصاص دادہ‌اند، ب) عوامل انسانی نظیر سیاست‌های جمعیتی، اقتصادی و عوامل مذہبی بیش از عوامل طبیعی در تحولات ناہماہنگ این شہرہا تأثیرگذار بودہ‌اند.

بیان مسألہ

دانشگاہیان، سیاستگزاران، سازمان‌های بین‌المللی و رسانہ‌ها، ہمگی توجہ خاصی بہ سکونتگاہ‌های بزرگ شہری چہان نشان می‌دهند. شہرہای بزرگ با ویژگی‌هایی مانند اندازہ، تراکم و ناہمگونی جمعیتی مشخص می‌شوند. اما تفاوت‌های ویژه در الگوی تاریخی رشد آنہاست (Berry, 1973). برخی از آنہا بدلیل موقعیت‌های اتفاقی یا در رابطہ با تجارت و مسیرہای مهم تجاری، بطور ناگہانی رشد می‌کنند. در واقع، امروزہ مطالعات نشان دادہ

است که صادرات منجر به توسعه در جهان سوم و توجه به رشد شهرهای بزرگ به جای رقبای کوچک‌تر آنها (شهرهای کوچک) مطلوب‌تر است. برخی ناظران نیز بر نقش عواملی مانند نوآوری، اقتصاد فرامحلی در تولید و شرایط محلی زمینه‌ساز از قبیل شرکت‌های دارای فناوری و اطلاعات سطح بالا و نیز استعدادهای جذب نیروی کار آنها تأکید می‌نمایند (Florida, 2002). برخی دیگر نیز به فرهنگ و غرورملی در رشد پایدار مراکز شهری با نقش‌های ویژه معتقدند (Mommaas, 2004). در دو دهه اخیر، بیشترین توجهات به سمت بزرگ‌ترین و تأثیرگذارترین شهرها و اهمیت آنها به عنوان مراکز تصمیم‌گیری و کنترل جلب شده است.

تحول اساسی در شهرنشینی، پس از انقلاب صنعتی رخ داد. بدین سان که با اولین گام صنعتی شدن، جمعیت شهرها به سرعت زیاد شد (شکویی، ۱۳۷۷: ۱۷۰) و در سال ۱۹۰۰، بریتانیا یک جامعه شهری محسوب می‌شد و لندن اولین شهر اروپایی بود که به جمعیت یک میلیونی دست یافت (عابدین درکوش، ۱۳۸۵: ۱۴). در ۱۹۶۰ سه شهر بالای ۱۰ میلیونی وجود داشت که همه آنها در نیمکره شمالی قرار داشتند. اکنون، ۲۵ شهر که ۱۸ مورد آن در کشورهای درحال توسعه واقع شده وجود دارد. زمان لازم برای رشد جمعیت شهرها از ۱ میلیون به ۸ میلیون نفر نیز به تدریج کاهش یافته و از ۱۳۰ سال در خصوص لندن به ۲۵ سال در سئول پایتخت کره رسیده است (Van Dijk, 2006: 5). اگر همین روند رشد سریع جمعیت شهری در دنیا ادامه پیدا کند، همان‌گونه که در پیش‌بینی مرکز اسکان بشر سازمان ملل آمده، در سال ۲۰۳۰ با حرکت جمعیت روستایی به سمت شهرهای بزرگ و تبدیل مراکز کوچک در حوزه‌های روستایی به شهرک‌های جدید، ۶۰ درصد جمعیت جهان در شهرها زندگی خواهند کرد (UNCHS, 2004).

این پدیده، در کشورهای در حال توسعه با شدت بیشتری خود را نمایان ساخته است. این گروه از کشورها در سال ۱۹۲۰ تنها دارای ۶ درصد جمعیت شهرنشین بودند، در حالی که در سال ۲۰۰۰ به ۳۹/۵ درصد افزایش یافته، یعنی در مدت ۸۰ سال ۶/۵ برابر شده است و انتظار می‌رود که روند شهرنشینی در این کشورها در قرن بیست و یکم نیز ادامه داشته باشد (عابدین درکوش، ۱۳۸۵: ۲۶). در سال ۲۰۰۵، ساکنان شهرهای کمتر از ۵۰۰ هزار نفری

۵۱/۵ درصد از جمعیت شهری جهان را به خود اختصاص داده بودند. این نسبت در کشورهای توسعه‌یافته ۵۳/۴ درصد و در کشورهای کمتر توسعه‌یافته برابر ۵۰/۷ درصد بوده است (UN: 2006). در سال ۲۰۰۷، ۳/۳ میلیارد نفر شهرنشین دنیا در سکونتگاه‌های مختلفی از نظر اندازه توزیع شده بودند. بیش از نیمی از آنها (۵۲ درصد) در شهرهای کمتر از یک میلیون نفری سکونت داشتند و انتظار می‌رود تعداد شهرهای بین ۵۰۰ هزار تا ۱ میلیون نفری که در سال ۲۰۰۷، ۴۶۰ شهر بودند به ۵۵۱ شهر در سال ۲۰۲۵ افزایش یابد و تنها ۱۰ درصد جمعیت شهری دنیا را در خود جذب خواهند نمود. مگاسیتی‌ها، که توده‌های شهری بالای ۱۰ میلیون نفری هستند طبق برآوردهای انجام شده از ۱۹ نقطه شهری در سال ۲۰۰۷ به ۲۷ نقطه در ۲۰۲۵ افزایش می‌یابند (U.N, 2007).

پیشینه تحقیق: در رابطه با موضوع تحقیق، می‌توان به مطالعه مولیگان و کرامپتون (Mulligan & Crampton, 2005) که از مهم‌ترین تحقیقات اساسی در سطح جهانی است اشاره نمود. آنها ۴۸۵ شهر بزرگ جهان (بالای ۱ میلیون نفری) را براساس داده‌های سازمان ملل مورد مطالعه قرار دادند و این شهرها را در ۱۰ گروه از نظر میزان رشد جمعیتی از شدیدترین تا ضعیف‌ترین دسته‌بندی نموده و دریافتند که جمعیت این شهرها در یک دوره ۶۰ ساله (۲۰۱۰-۱۹۵۰) ۱۰/۵۳ برابر شده است. ۴۹/۵ درصد از این شهرها بیشترین رشد جمعیتی را در نخستین دهه دوره مورد مطالعه داشتند و تنها ۴/۷ درصد آنها بیشترین رشد را در دهه آخری تجربه نمودند، تهران در این تقسیم‌بندی در گروه ۷ قرار داشت. شهرهای این گروه تا ۱۹۹۰ رشدی نسبتاً سریع داشتند و از آن پس از رشد آنها کاسته شد.

در تحقیق دیگری، جعفر جوان، شهرهای کشور را در چهار گروه تقسیم‌بندی نموده و تحولات آنها را در طول ۴۰ سال مورد مطالعه قرار داده است. شهرهای کوچک تا ۲۵ هزار نفر، شهرهای متوسط بین ۲۵ تا ۲۵۰ هزار نفر، شهرهای بزرگ بین ۲۵۰ تا یک میلیون نفر و شهرهای بسیار بزرگ (کلانشهر) را بالای یک میلیون نفر. نتیجه تحقیق ایشان ثابت نموده که سهم جمعیتی شهرهای کوچک علی‌رغم افزایش قدرمطلق آنها، رو به کاهش گذاشته، شهرهای متوسط توانستند تعادل را در طول دوره حفظ کنند ولی شهرهای بزرگ و

کلانشهرها هم از لحاظ تعداد و هم از نظر سهم جمعیتی شاهد روند رو به افزایش بوده‌اند (جوان، ۱۳۸۳: ۱۰۸).

مواد و روش‌ها

این تحقیق با رویکرد تحلیلی- تکوینی صورت گرفته و دارای هدف کاربردی است. جامعه آماری مطالعه حاضر، ۸۰ شهر بالای صد هزار نفری ایران (بر مبنای سرشماری سال ۱۳۸۵) با جمعیتی بالغ بر ۳۳ میلیون نفر است. این تعداد، ۶۹/۱ درصد جمعیت شهری و ۴۷ درصد از کل جمعیت ایران را شامل می‌شود. برای گردآوری داده‌های مورد نیاز، از روش اسنادی- کتابخانه‌ای بهره جسته و ابتدا آمار جمعیتی این شهرها را در همه دوره‌های سرشماری بر اساس نتایج سرشماری‌های عمومی نفوس و مسکن سال‌های ۱۳۴۵، ۱۳۵۵، ۱۳۶۵، ۱۳۷۵، ۱۳۸۵، استخراج و سپس نرخ رشد جمعیت هر یک از شهرها به استثنای دهه آخر از نتایج بازسازی شده در سال ۱۳۸۲ تهیه گردید. برای محاسبه نرخ رشد شهرها در دهه اخیر از رابطه زیر استفاده به عمل آمد:

$$r = \left(\sqrt[n]{\frac{Pn}{P0}} - 1 \right) \times 100 \quad ۷۵ - ۸۵ \quad \text{رابطه (۱)}$$

که در این فرمول، Pn جمعیت در سال مقصد، $P0$ جمعیت در سال مبدأ، r رشد سالانه جمعیت و n فاصله زمانی بین سال مبدأ و مقصد می‌باشد (زیاری، ۱۳۸۵: ۱۵۹). بعد از گونه‌بندی شهرها بر اساس میزان رشد متوسط آنها در چهار گروه، تحلیل‌های لازم صورت گرفت.

یافته‌ها

جایگاه شهرهای صد هزار نفر و بالاتر: به منظور بررسی جایگاه شهرهای بالای صد هزار نفری درب ین شهرهای دیگر، ابتدا آمار ۵ دوره سرشماری در طی ۴۰ سال گذشته استخراج گردید سپس، کل شهرها بر اساس جمعیت در ۶ گروه جمعیتی طبقه‌بندی شدند که در جدول ۱ آمده است. آمار جمعیتی شهرها در سال‌های، ۱۳۷۵، ۱۳۶۵، ۱۳۵۵، ۱۳۴۵ بر مبنای جمعیت بازسازی شده آنها توسط زنجانی و همکاران وی می‌باشد. اساس این بازسازی بر

مبنای محدوده سال ۱۳۷۵ این شهرها بوده است، بدین معنی که جمعیت آبادی‌هایی که در نتیجه گسترش فیزیکی شهرها در هر یک از آنها ادغام شده‌اند به جمعیت شهری مربوطه افزوده شده و در مواردی که یک یا چند آبادی از شهری منفک شده جمعیت آنها از جمعیت شهر کاسته شده است (زنجانی و همکاران، ۱۳۸۲: ۱۲). بر این اساس، تعداد شهرهای صد هزار نفر و بالاتر ایران در سال ۱۳۴۵ برابر ۱۴ نقطه شهری بود، این رقم در سال ۱۳۸۵ به ۸۰ شهر افزایش یافته است که نشان‌دهنده افزایشی ۵/۷ برابری طی ۴۰ سال اخیر می‌باشد. ضریب تغییر این گروه از شهرها طی این مدت برابر ۵۷۱ مثبت (نسبت به سال مبدأ=۱۳۴۵) بوده است که بعد از طبقه جمعیتی شهرهای کمتر از ۵۰۰۰ نفری قرار می‌گیرد. سهم جمعیتی شهرهای صد هزار نفر و بالاتر نسبت به جمعیت شهرنشین کشور نیز دارای افزایش قابل توجهی بوده به طوری که از ۵۷/۹ درصد در سال ۱۳۴۵ به ۷۰ درصد در سال ۱۳۸۵ رسیده است.

نگاهی به تحولات دیگر طبقات جمعیتی در جدول ۱، بیانگر آن است که همه طبقات شهری از نظر تعداد شهر، دارای روند رشد مثبت و رو به افزایش بودند. از میان آنها، شهرهای کمتر از ۵۰۰۰ نفر در طول دوره مورد مطالعه با ۱۴/۸ برابر افزایش و با ۱۴۸۵ ضریب مثبت، بالاترین تغییر مثبت را به خود اختصاص داده‌اند. گرچه سهم جمعیتی این طبقه در جمعیت شهرنشین کشور بسیار ضعیف و کمتر از ۲ درصد است ولی روند تغییر آنان مثبت بوده است.

اگر به تحولات شهرها از نظر سهم جمعیتی آنان در جمعیت شهرنشین کشور توجه شود درک این موضوع که دو طبقه جمعیتی یعنی شهرهای صد هزار نفر و بالاتر و طبقه شهرهای کمتر از ۵۰۰۰ دارای تحول مثبت بودند و بقیه طبقات با سیری نزولی همراه بوده به خوبی امکان‌پذیر است. به عنوان مثال، سهم جمعیتی شهرهای ۵۰۰۰ تا ۹۹۹۹ نفری در جمعیت شهرنشین کشور طی ۴۰ سال سه برابر کاهش نشان می‌دهد و شهرهای ۱۰۰۰۰ تا ۲۴۹۹۹ نفری نیز بیش از ۱/۶ برابر سهم جمعیتی خود را از جمعیت شهری کشور از دست دادند.

جدول (۱) طبقه‌بندی جمعیتی شهرهای کشور طی سال‌های ۸۵-۱۳۴۵

۱۳۸۵		۱۳۷۵		۱۳۶۵		۱۳۵۵		۱۳۴۵		طبقه‌بندی جمعیتی شهرها	
تعداد	جمعیت %	تعداد	جمعیت %	تعداد	جمعیت %	تعداد	جمعیت %	تعداد	جمعیت %		
۳۱۲	۱/۸	۸۳	۰/۷	۱۱	۱/۱	۸۴	۰/۱	۶	۰/۶	۲۱	کمتر از ۵۰۰۰
۲۳۹	۳/۵	۱۵۰	۳	۳/۱	۱۱۳	۷/۳	۱۶۸	۸/۱	۱۱۸	۵۰۰۰-۹۹۹۹	
۲۱۰	۶/۸	۱۶۶	۷	۸/۵	۱۴۵	۱۰/۴	۱۰۹	۱۱/۳	۷۲	۱۰۰۰۰-۲۴۹۹۹	
۱۰۰	۷/۵	۹۴	۹	۸/۶	۶۷	۹/۷	۴۵	۱۱/۲	۳۰	۲۵۰۰۰-۴۹۹۹۹	
۷۱	۱۰	۶۰	۱۱/۵	۱۱/۷	۴۶	۹/۷	۲۲	۱۰/۹	۱۵	۵۰۰۰۰-۹۹۹۹۹	
۸۰	۷۰	۵۷	۶۸/۶	۶۷	۴۱	۶۲/۸	۲۳	۵۷/۹	۱۴	بیشتر از ۱۰۰۰۰۰	
۱۰۱۲	۱۰۰	۶۱۲	۱۰۰	۱۰۰	۴۹۶	۱۰۰	۳۷۳	۱۰۰	۲۷۰	جمع	

مأخذ: جوان، ۱۳۸۳: ۱۰۰، مرکز آمار ایران ۱۳۸۵

به نظر می‌رسد که به غیر از شهرهای کمتر از ۵۰۰۰ نفری که تحت توجهات خاص دولت تعداد آنها زیاد شده، بقیه شهرها به نفع شهرهای بزرگ‌تر یعنی شهرهای صد هزار نفر و بالاتر تنزل جایگاه داشتند و این همان روندی است که در سایر نقاط جهان امروز از جمله در آسیا شاهد آن هستیم. امروزه، در فرآیند شهرنشینی و همزمان با جهانی شدن (از دهه ۱۹۸۰) نه تنها افراد، بلکه پول و اطلاعات در چندین شهر بزرگ متراکم شده و کریدورهای شهری و کلانشهرها در هر کشور شکل می‌گیرد. بدین ترتیب این سوال نیز مطرح می‌شود که شهرهای کوچک و میانی در عصر جهانی شدن، می‌توانند به حیات خود ادامه دهند (Shima, 2006: 48).

تحولات جمعیتی شهرهای صد هزار نفر و بالاتر

تحولات اقتصادی، اجتماعی و سیاسی دهه‌های اخیر موجب شده که تعداد شهرهای صد هزار نفری و بالاتر که در سال ۱۳۴۵ به ۱۴ شهر می‌رسید (زنجان، ۱۳۸۲: ۱۱) در سال ۱۳۸۵ به ۸۰ شهر افزایش یابد. جدول شماره ۲، نام و تعداد جمعیت این شهرها را در دوره ۴۰ ساله نشان می‌دهد.

این شهرها با وجودی که تنها ۷/۸ درصد از تعداد شهرهای کشور را به خود اختصاص داده‌اند ولی به لحاظ جمعیتی وزنه قابل توجهی بوده و ۷۰ درصد جمعیت شهری را در خود جای می‌دهند. شکل ۱ این تحولات را نشان می‌دهد.

به منظور دستیابی به تحلیلی جامع از ۸۰ شهر مورد مطالعه، آنها از نظر میزان متوسط رشد جمعیتی در طول دوره مورد مطالعه، در چهار گروه دسته‌بندی شدند که شرح آن در زیر می‌آید:

- گروه اول، شهرهایی با رشد شدید جمعیتی با رشد متوسط سالانه بیش از ۱۰ درصد، گروه دوم، شهرهایی با رشد متوسط ۷ تا ۱۰ درصد، گروه سوم، شهرهایی با رشد متوسط ۴ تا ۶/۹۹ درصد، گروه چهارم، شهرهایی با رشد ضعیف کمتر از ۴ درصد.

در گروه اول، ۵ شهر اسلامشهر، ملارد، قدس (قلعه حسن‌خان)، قرچک و پاکدشت قرار می‌گیرند که همگی در محدوده تهران بزرگ قرار دارند.

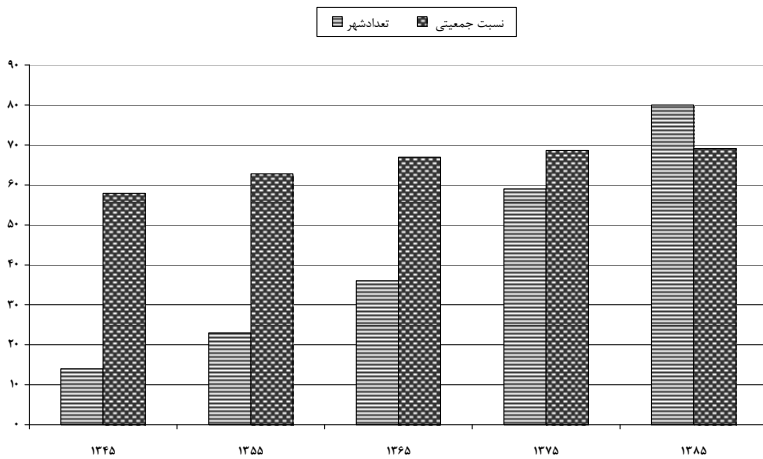
جدول (۲) تحولات جمعیتی شهرهای بالای صد هزار نفری در طول ۴۰ سال گذشته

نام شهر	۱۳۴۵	۱۳۵۵	۱۳۶۵	۱۳۷۵	۱۳۸۵	نام شهر	۱۳۴۵	۱۳۵۵	۱۳۶۵	۱۳۷۵	۱۳۸۵
تبریز	۴۰۹۴۹۸	۶۱۰۳۸۵	۹۷۱۴۸۲	۱۱۹۱۰۴۳	۱۳۹۸۰۶۰	بندرماهشهر	۱۶۵۹۴	۲۹۹۴۰	۷۱۸۰۸	۸۳۹۴	۱۱۱۴۴۸
مراغه	۵۶۳۱	۶۹۰۲۷	۱۰۲۵۰۲	۱۳۳۳۱۸	۱۴۹۹۲۹	بهبهان	۳۹۸۱۴	۴۹۳۷۸	۷۸۶۹۴	۸۸۲۱۳	۱۰۱۱۷۸
مرند	۲۶۵۵۳	۳۹۱۹۲	۷۱۳۹۴	۹۶۳۹۶	۱۱۴۸۴۱	خرمشهر	۹۳۴۹۹	۱۴۰۴۹۰	۰	۱۰۵۶۳۶	۱۲۵۸۵۹
ارومیه	۱۱۳۷۳۰	۱۶۶۴۸۸	۳۰۰۷۴۶	۴۳۵۲۰۰	۵۸۳۳۵۵	دزفول	۸۴۴۹۹	۱۲۱۷۶۰	۱۵۱۴۲۰	۲۰۲۶۳۹	۲۳۵۸۱۹
بوکان	۱۰۲۷۵	۲۲۶۵۹	۷۸۴۲۶	۱۲۰۰۲۰	۱۵۰۷۰۳	مسجدسلیمان	۶۵۲۰۰	۷۷۰۹۸	۱۰۴۷۸۷	۱۱۶۸۸۲	۱۰۸۶۸۲
خوی	۴۷۶۴۸	۷۰۳۵۴	۱۱۵۳۴۳	۱۴۸۹۴۴	۱۸۱۴۶۵	زنجان	۵۸۷۱۴	۱۰۰۳۵۱	۲۱۵۲۶۱	۲۸۶۲۹۵	۳۴۹۷۱۳
مهاباد	۲۸۹۸۸	۴۴۵۷۷	۷۹۹۱۳	۱۰۷۷۹۹	۱۳۵۷۸۰	سمنان	۳۱۰۵۸	۳۸۷۸۶	۶۴۸۹۱	۹۱۰۴۵	۱۲۶۷۸۰
میاندوآب	۲۵۲۰۱	۳۸۶۱۰	۶۷۰۴۸	۹۰۱۴۱	۱۱۴۱۵۳	شاهرود	۳۰۷۶۷	۴۹۷۸۳	۷۸۹۵۰	۱۰۴۷۶۵	۱۳۳۳۷۹
اردبیل	۹۱۰۵۷	۱۵۵۹۳۹	۲۸۱۹۷۳	۳۴۰۳۸۶	۴۱۸۲۶۲	ایرانشهر	۷۰۲۵	۱۴۰۲۳	۴۰۰۲۷	۷۶۹۵۹	۱۰۰۶۴۲
اصفهان	۴۳۰۱۹۱	۶۶۴۱۱۲	۹۹۳۰۴۵	۱۲۶۶۰۷۲	۱۶۰۲۱۱۰	زابل	۱۹۴۰۵	۳۱۷۰۸	۷۵۱۰۵	۱۰۰۸۸۷	۱۳۶۹۵۶
خمینی ..	۵۰۵۰۵	۷۳۰۳۹	۱۲۶۸۱۵	۱۶۵۸۸۸	۲۲۳۰۷۱	زاهدان	۳۹۷۳۲	۹۳۷۴۰	۲۸۱۹۲۳	۴۱۹۵۱۸	۵۶۷۴۴۹
شاهین ..	۶۰۸۹	۸۹۹۴	۵۰۸۱۹	۸۴۸۱۷	۱۲۷۴۱۲	چهرم	۳۲۸۲۶	۴۸۵۳۰	۷۷۱۷۴	۹۴۱۸۵	۱۰۵۲۸۵
شهرضا	۳۴۹۰۹	۴۶۹۵۶	۷۳۲۶۷	۸۹۷۷۹	۱۰۹۶۰۱	شیراز	۲۷۰۷۱۷	۴۲۶۷۳۳	۸۴۹۸۱۷	۱۰۵۳۰۲۵	۱۲۲۷۳۳۱
کاشان	۶۵۶۶۵	۹۴۹۱۸	۱۵۵۱۳۹	۲۰۱۳۷۲	۲۵۳۵۰۹	مرودشت	۲۵۵۸۱	۵۰۴۴۶	۷۹۱۳۲	۱۰۳۵۷۹	۱۲۴۴۵۰
نخج آباد	۴۴۰۷۳	۷۶۲۶۱	۱۳۶۳۴۵	۱۷۸۴۹۸	۲۰۸۶۴۷	قزوین	۸۸۴۰۵	۱۴۰۴۶۹	۲۴۸۵۹۱	۲۹۱۱۱۷	۳۵۵۳۳۸
ایلام	۱۷۵۴۹۲	۳۳۴۱۶	۸۹۲۸۱	۱۲۶۳۴۶	۱۶۰۳۵۵	قم	۱۳۵۵۴۵	۲۵۲۱۰۶	۵۴۴۲۴۴	۷۷۷۶۷۷	۹۶۴۷۰۶

ادامه جدول (۲)

نام شهر	۱۳۴۵	۱۳۵۵	۱۳۶۵	۱۳۷۵	۱۳۸۵	نام شهر	۱۳۴۵	۱۳۵۵	۱۳۶۵	۱۳۷۵	۱۳۸۵
بوشهر	۳۰۹۹۶	۶۲۲۰۸	۱۲۴۷۴۳	۱۴۳۶۴۱	۱۶۹۹۶۶	سقز	۱۷۸۳۴	۳۰۶۶۱	۸۱۳۵۱	۱۱۵۳۹۴	۱۳۳۳۳۱
اسلامشهر	۲۷۶۹	۵۲۸۰۹	۲۳۶۷۴۹	۲۶۵۴۵۰	۳۵۷۳۸۹	سنندج	۵۴۶۶۲	۹۷۸۳۴	۲۰۶۷۱۹	۳۷۷۸۰۸	۳۱۶۸۶۲
نسیم شهر	-	-	۱۳۷۵۰	۸۵۱۲۴	۱۳۵۸۴۶	رفسنجان	۲۴۰۵۴	۳۸۹۹۱	۶۸۰۰۰	۹۸۲۵۷	۱۴۹۲۱۹
پاکدشت	۲۶۶۸	۵۴۵۹	۱۸۳۰۸	۴۹۲۲۰	۱۲۶۹۳۷	سیرجان	۲۲۴۷۱	۴۲۹۴۸	۹۰۰۷۲	۱۳۵۰۲۴	۱۷۰۹۱۶
تهران	۳۰۲۸۳۵	۴۵۵۰۳۵۵	۶۰۵۱۵۶۱	۶۷۵۸۸۴۵	۷۰۸۸۲۸۷	کرمان	۸۹۷۰۰	۱۴۵۶۱۳	۲۶۴۵۶۰	۳۸۴۹۹۱	۵۱۵۱۱۴
شهریار	۸۱۰۱	۱۳۷۹۲	۲۵۳۹۷	۴۰۰۵۸	۱۸۹۴۲۱	کرمانشاه	۱۹۱۲۹۶	۲۹۶۸۸۵	۵۶۱۶۴۴	۶۹۲۹۸۶	۷۹۴۸۶۳
قدس	۲۶۰۳	۸۴۰۶	۷۴۸۰۲	۱۳۸۲۷۸	۲۳۰۱۴۷	یاسوج	۲۲۷۸	۷۴۰۰	۳۱۱۲۱	۶۹۱۳۳	۱۰۰۵۴۴
قرچک	۲۶۷۶	۱۹۹۵۸	۹۹۱۶۱	۱۴۲۶۹۰	۱۷۴۰۰۶	گرگان	۵۲۷۹۱	۸۸۰۳۳	۱۳۹۴۳۰	۱۸۸۷۱۰	۲۷۴۴۳۸
کرج	۵۴۶۰۵	۱۹۳۶۱۲	۵۲۷۷۱۲	۹۴۰۹۶۸	۱۳۸۶۰۳۰	گنبدکاووس	۴۲۳۹۸	۶۰۷۲۱	۸۷۱۰۰	۱۱۱۲۵۳	۱۲۹۱۶۷
ملارد	۲۵۹۶	۵۹۷۰	۱۴۵۴۷	۸۸۱۱۸	۲۲۸۷۱۳	بندر انزلی	۴۶۱۴۸	۶۳۳۱۳	۹۱۳۶۵	۹۸۵۴۴	۱۱۰۶۴۳
گلستان	۸۲۷	۱۰۷۴	۹۹۲۷	۱۱۲۵۵۴	۲۳۱۹۰۵	رشت	۱۴۹۴۲۸	۱۹۷۸۲۷	۳۱۱۲۳۶	۴۱۷۷۴۸	۵۵۷۳۶۶
ورامین	۱۲۶۵۷	۲۶۸۱۶	۵۸۳۱۱	۱۰۷۲۳۳	۲۰۸۹۹۶	بروجرد	۷۱۴۸۶	۱۰۱۳۴۵	۱۸۵۴۷۸	۳۱۷۸۰۴	۲۲۹۵۴۱
شهرکرد	۲۴۸۶۷	۴۲۰۳۸	۷۸۴۹۹	۱۰۰۴۷۷	۱۳۱۶۱۲	خرم آباد	۶۰۳۲۱	۱۰۶۷۱۹	۲۱۵۳۲۱	۳۷۲۸۱۵	۳۳۳۹۴۵
بجنورد	۶۱۴۶۱	۴۹۱۴۴	۹۳۳۹۲	۱۳۴۸۳۵	۱۷۶۷۲۶	دورود	۱۴۸۱۳	۲۸۵۹۸	۶۵۸۴۳	۸۸۱۵۲	۱۰۱۲۱۹
بیرجند	۲۵۹۹۲	۴۷۱۱۵	۸۲۲۸۰	۱۲۷۶۰۸	۱۶۶۱۳۸	امل	۴۱۰۰۸	۶۹۰۰۷	۱۱۸۲۴۲	۱۵۹۰۹۲	۱۹۹۶۹۸
تربت ح	۳۴۹۸۲	۴۴۶۶۴	۷۲۰۶۸	۹۴۶۴۷	۱۲۱۳۰۰	بابل	۵۰۹۸۵	۷۲۶۱۰	۱۱۶۲۴۹	۱۵۸۳۴۶	۲۰۱۳۳۵
سبزوار	۴۲۴۱۵	۶۹۵۶۲	۱۲۹۱۰۳	۱۷۰۷۳۸	۲۱۴۵۸۲	ساری	۴۵۵۷۴	۷۴۷۲۹	۱۴۱۱۲۶	۱۹۵۸۸۲	۲۶۱۲۹۳
قوچان	۲۹۱۳۳	۴۰۳۰۱	۶۶۵۳۱	۸۵۷۵۰	۱۰۱۳۱۳	قائم شهر	۴۲۹۳۸	۶۷۸۲۴	۱۱۴۸۱۲	۱۴۳۲۸۶	۱۷۴۷۶۸
مشهد	۴۲۲۸۱۵	۷۲۲۳۴۶	۱۴۶۷۲۰۹	۱۸۸۱۴۰۵	۲۴۲۷۳۱۶	اراک	۷۱۹۲۵	۱۲۰۸۴۶	۲۶۵۳۴۹	۳۸۰۷۵۵	۴۴۶۷۶۰
نیشابور	۳۶۲۰۴	۶۰۵۳۱	۱۰۹۲۵۸	۱۵۸۸۴۷	۲۰۸۸۶۰	ساوه	۱۷۵۶۵	۲۵۷۵۱	۶۴۰۸۱	۱۱۱۲۴۵	۱۸۰۵۴۸
آبادان	۲۷۳۹۶۲	۲۹۴۰۶۸	۶	۲۰۶۰۷۳	۲۱۹۷۷۲	بندرعباس	۳۹۱۶۵	۹۱۵۳۰	۲۰۱۶۴۲	۲۷۳۵۷۸	۳۷۹۳۰۱
انديمشک	۱۷۳۹۹	۳۵۷۲۹	۷۱۷۶۸	۱۰۶۹۲۳	۱۲۰۱۷۷	ملایر	۲۸۴۳۴	۴۷۱۱۷	۱۰۳۶۴۰	۱۴۴۳۷۳	۱۵۶۲۸۹
اهواز	۲۱۱۵۷۸	۳۳۸۴۶۳	۵۷۹۸۲۶	۸۰۴۹۸۰	۹۸۵۶۱۴	همدان	۱۳۳۹۵۵	۱۷۸۰۱۲	۲۹۱۲۲۳	۴۰۱۲۸۱	۴۷۹۶۴۰
ایذه	۷۰۹۲	۱۲۹۸۷	۴۶۰۴۲	۸۱۲۸۸	۱۰۴۳۶۴	یزد	۹۵۸۴۵	۱۳۷۸۷۲	۳۳۱۰۷۴	۳۲۶۷۷۶	۴۲۲۱۹۴

* نسیم شهر با وجودی که در ردیف شهرهای بالای صد هزار نفری ایران قرار دارد ولی چون جمعیت آن بازسازی نشده بود در آمار فوق و هیچ کدام از گروه‌بندی‌ها لحاظ نگردید. مأخذ: زنجانی و همکاران، ۱۳۸۲، مرکز آمار ایران، ۱۳۸۵.

شکل (۱) تحولات شهرهای بالای صد هزار نفری ایران طی ۴۰ سال (۸۵-۱۳۴۵) نسبت به جمعیت شهری کشور

مأخذ: جوان، ۱۳۸۳: ۱۰۰ و سایت مرکز آمار ایران به نشانی www.sci.org.ir

مجموع جمعیت شهرهای این گروه در سال ۱۳۴۵ برابر ۱۳۳۱۲ نفر بوده و با رشدی بسیار بالا به ۷۵۹۸۰۳ نفر در سال ۱۳۸۵ رسیده که نشانه افزایشی ۵۷ برابری می‌باشد. بالاترین میزان رشد جمعیت در طول دوره مورد مطالعه و در بین ۸۰ شهر، با ۱۲/۹۱ درصد به اسلامشهر اختصاص دارد (جدول ۳).

شهرهای این گروه، عمدتاً سرریز جمعیتی تهران را جذب نموده و حاصل برخی سیاست‌ها نظیر کوشش سی ساله دولت برای تمرکززدایی از تهران هستند. در راستای چنین تلاشی، گرچه نرخ رشد جمعیتی تهران از ۴/۱۵ درصد در دهه ۱۳۴۵-۱۳۵۵ به ۱/۱۱ درصد در دهه ۱۳۶۵-۱۳۷۵ کاهش یافته اما در عوض، رشد جمعیت و فعالیت، به خارج از محدوده شهر انتقال یافته و موجب شکل‌گیری مجموعه شهری تهران شده است. به طوری که با اسکان و تمرکز ۷ میلیون نفر در شهر تهران و حدود ۳ میلیون و پانصد هزار نفر جمعیت در بقیه شهرها و آبادی‌های مجموعه شهر تهران روبرو هستیم (رهنمایی، ۱۳۸۵: ۱۷۸). در سال ۱۳۴۵ فقط سه نقطه شهری کرج، قزوین و شهریار در مجاورت محور صنعتی غرب

تهران مستقر بوده‌اند که در سال ۱۳۸۲ این تعداد به ۲۱ نقطه شهری افزایش یافته است. این افزایش عمدتاً از پیامدهای تمرکز صنعتی در محور غرب تهران است که به دنبال وضع قانون ممنوعیت احداث صنایع در شعاع ۱۲۰ کیلومتری تهران صورت گرفت. گرچه این قانون در سال‌های اخیر با استثناهای زیادی روبرو شده است، با این حال به دنبال گسترش صنایع در این محور، روند شهرنشینی نیز تشدید یافت و شهرک‌های کارگری و کارمندی نظیر گوهردشت، حصارک، مهرشهر، گلشهر، پیکانشهر، سرآسیاب، مهرآباد، شهرک تهرانسر و غیره پدیدار شدند.

بدین ترتیب گسترش فضایی قطب صنعتی تهران به سمت غرب منجر به پیدایش طولانی‌ترین سکونتگاه خطی و بافت زنجیره‌ای از متروپل‌های ریز و درشت در امتداد متروپلیتن تهران خواهد شد (پوراحمد، ۱۳۸۴: ۱۸۷). چشم‌انداز آینده جمعیت تهران نیز نشان می‌دهد که حتی اگر میزان مهاجرت از خارج به داخل مجموعه به صفر برسد و با وجود تداوم همه‌جانبه کنترل جمعیت و موفقیت سیاست‌های تمرکززدایی، باز با پیش‌بینی گزینه پایین، ۱۶ میلیون و ۴۰۰ هزار نفر و گزینه متوسط ۱۷ میلیون و ۷۰۰ هزار نفر برای افق ۱۴۰۰ روبرو هستیم (مرکز مطالعات و تحقیقات شهرسازی و معماری ایران، ۱۳۸۳: ۵).

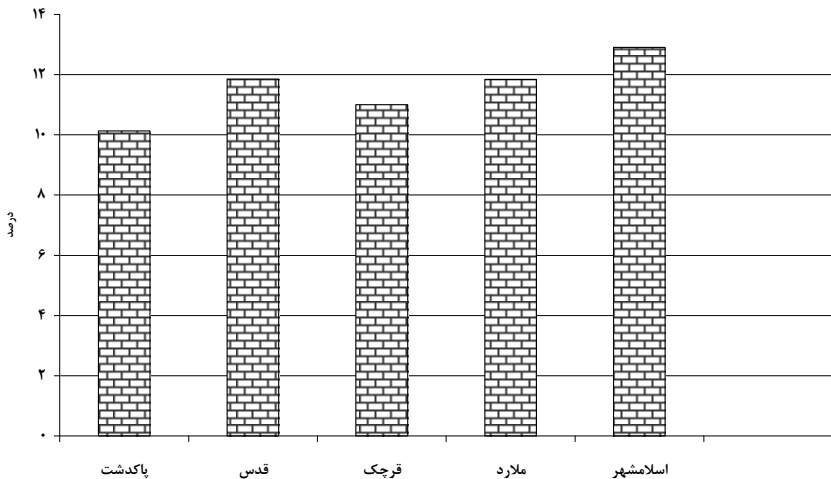
جدول (۳) نرخ رشد سالانه شهرهای گروه اول (با نرخ رشد متوسط بالای ۱۰ درصد در ۴۰ سال)

نام شهر	میزان متوسط رشد جمعیت (درصد)				
	۱۳۴۵-۸۵	۱۳۷۵-۸۵	۱۳۶۵-۷۵	۱۳۵۵-۶۵	۱۳۴۵-۵۵
قدس	۱۱/۸۵	۵/۲	۶/۳۴	۲۴/۴۳	۱۲/۴۴
قرچک	۱۱	۲	۳/۷۱	۱۷/۳۹	۲۲/۲۵
ملارد	۱۱/۸۴	۱۰	۱۹/۷۴	۹/۳۲	۸/۶۸
پاکدشت	۱۰/۱۳	۹/۹۳	۱۰/۴۰	۱۲/۸۶	۷/۴۲
اسلام شهر	۱۲/۹۱	۳	۱/۱۵	۱۵/۹۷	۳۴/۵۴

ماخذ آمارها: سال‌های ۱۳۴۵، ۱۳۵۵، ۱۳۶۵، ۱۳۷۵ از زنجان، اسلامبولچی و رحمانی ۱۳۸۲ و سال ۱۳۸۵ از سایت اینترنتی مرکز آمار ایران نشانی: <http://www.sci.org.ir/portal/faces/public/census85/census85.natavei>

در سال‌های پس از انقلاب اسلامی نیز، هسته‌های روستایی اطراف شهرهای بزرگ مانند تهران به دلایلی مانند سیاست واگذاری زمین از سوی نهادهای انقلابی، خارج کردن برخی صنایع مزاحم و آلوده از شهرها، افزایش بهای زمین و مسکن و اجاره بهای مساکن در شهرها، به شدت پذیرای جمعیت کم درآمد شدند و آبادیه‌ای خارج از محدوده حریم استحفاظی تهران رشد و توسعه یافتند، به طوری که در سال ۱۳۷۵، ۸ نقطه جدید شهری در شبکه شهری و ۴۸ سکونتگاه غیرشهری با جمعیتی بیش از ۵۵ هزار نفر بوجود آمدند. در سال ۱۳۷۷، هجده کانون غیررسمی هریک با جمعیتی بیش از ده هزار نفر در نوبت شهرشدن و رسمیت یافتن قرار داشتند که تعدادی از آنها چون روستاهای شریف‌آباد و خسرو واقع در شهرستان پاکدشت به شهرتبدیل شدند (شاه‌حسینی، ۱۳۸۴: ۱۵۹).

در میان شهرهای مجموعه شهری تهران، اسلامشهر به عنوان مرکز یکی از فرمانداری‌های ۱۲ گانه استان تهران از رشد فوق‌العاده‌ای برخوردار بوده است، به طوری که از یک روستای ۱۰۰۶ نفری در سال ۱۳۴۵ به یک شهر ۳۵۷ هزار نفری در سال ۱۳۸۵ تبدیل شده است. جمعیت این شهر در فاصله سال‌های ۴۵ تا ۵۵ به حدود ۵۰ برابر رسید. عملکرد پدیده تبدیل روستا به شهر در این نقاط روستایی پس از به رسمیت شناخته شدن و به دست آوردن هویت حقوقی شهری همانند نیروی محرکه قوی عمل کرده آن‌چنان سریع و شتابان در رشد آنها اثر می‌گذارد که در مقایسه با رشد طبیعی شهرها می‌توان از آن به عنوان «ایدمی شهرگرایی» یادکرد (رهنمایی، ۱۳۶۹: ۳۵) (شکل ۲).

شکل (۲) میزان رشد جمعیتی شهرهای گروه اول (بانه رخ رشد متوسط بالای ۱۰ درصد)

در گروه دوم از شهرهای مورد مطالعه، همان گونه که در جدول شماره ۴ مشاهده می شود، شهرهای کرج، شاهین شهر، شهریار، ورامین و یاسوج قرار دارند که نرخ رشد متوسط آنها طی ۴۰ سال بین ۷ تا ۱۰ درصد بوده است.

جدول (۴) نرخ رشد سالانه شهرهای گروه دوم (با رشد متوسط ۷ تا ۱۰ درصد در ۴۰ سال)

میزان متوسط رشد جمعیت (درصد)					نام شهر
۱۳۴۵-۸۵	۱۳۷۵-۸۵	۱۳۶۵-۷۵	۱۳۵۵-۶۵	۱۳۴۵-۵۵	
۹/۹۳	۳/۸۱	۸/۳۱	۱۵/۴۵	۱۲/۵۰	یاسوج
۸/۴۲	۳/۹۴	۵/۹۵	۱۰/۵۵	۱۳/۴۹	کرج
۷/۸۹	۴/۱۵	۵/۲۶	۱۸/۹۱	۳/۹۷	شاهین شهر
۸/۱۹	۱۶/۸	۴/۶۶	۶/۳۰	۵/۴۷	شهریار
۷/۲۶	۶/۹۰	۶/۲۸	۸/۰۸	۷/۸۰	ورامین

مأخذ آمارها: سالهای ۱۳۴۵، ۱۳۵۵، ۱۳۶۵، ۱۳۷۵ از زنجان، اسلامبولچی و رحمانی، ۱۳۸۲ و سال ۱۳۸۵ از سایت اینترنتی مرکز آمار ایران به نشانی: <http://www.sci.org.ir/portal/facces/public/census85/census85.nataveji>

این میزان نیز در شهرنشینی رشد بالایی محسوب می‌شود. جمعیت این گروه از شهرها در مدت مورد مطالعه از ۸۳۷۳۰ نفر به ۲۰۱۲۴۰۳ نفر افزایش یافته و ۲۴ برابر شده است. در میان این گروه از شهرها نیز ۳ شهر در مجموعه شهری تهران واقع شده‌اند که دلایل رشد آنها پیشتر ذکر گردید.

در این مطالعه، درخصوص برخی از شهرها که دارای رشدی بسیار بالا یا بسیار ضعیف بودند مطالبی ارایه می‌شود تا دلیل تمایز آنها نسبت به سایر شهرها روشن گردد. از آن جمله به یاسوج می‌توان اشاره نمود که در میان شهرهای گروه دوم بیشترین میزان رشد را داشته است.

این شهر نوپا که به خواست حکومت مرکزی در سال ۱۳۴۳ بنیان گذاری شده در سال ۱۳۴۵ دارای ۹۳۱ نفر جمعیت بوده و در سال ۱۳۵۵ به ۴۵۲۴ نفر رسید که دلیل اصلی آن ضمیمه شدن روستاهای زیرتل حسینعلی، زیرتل بهرام و ساختمان رشدیه به آن می‌باشد. تا سال ۱۳۶۵ نیز آبادی‌های محمودآباد سفلی، تل‌زالی، دولت‌آباد و بن‌سنگان به آن ملحق شده و جمعیت آن به ۲۹۹۹۱ نفر رسید و با پیوستن آبادی‌های شرف‌آباد و بلکو به آن، جمعیت شهر در سال ۱۳۷۵ به ۶۹۱۳۲ نفر بالغ می‌گردد. طبق آمار مرکز بهداشت و درمان شهر یاسوج جمعیت شهر در سال ۱۳۸۶ برابر با ۹۵۴۰۶ نفر می‌باشد (رنجبراسلاملو و روانان؛ ۱۳۸۸: ۵۵) (شکل ۳).

در گروه سوم از شهرها که دارای رشد متوسط سالانه ۴ تا ۶/۹۹ درصد هستند ۳۲ شهر قرار دارد و ۱۶ مورد آنها مراکز استانی می‌باشند. در بین شهرهای این گروه، ایزه با ۶/۹۵ درصد، بوکان با ۶/۹۴ درصد، زاهدان و ایرانشهر با ۶/۸۷ و بالاترین میزان رشد را در طول ۴۰ سال به خود اختصاص داده‌اند (جدول ۵).

جدول (۵) نرخ رشد سالانه شهرهای گروه سوم (با رشد متوسط ۴ تا ۷ درصد در ۴۰ سال)

ردیف	شهر	۱۳۴۵-۵۵	۱۳۵۵-۶۵	۱۳۶۵-۷۵	۱۳۷۵-۸۵	۱۳۴۵-۸۵
۱	ارومیه	۳/۸۸	۶/۰۹	۳/۷۶	۲/۹۷	۴/۱۷
۲	بوکان	۸/۲۳	۱۳/۲۲	۴/۳۵	۲/۳۰	۶/۹۴
	ایلام	۷/۶۸	۱۰/۶۴	۳/۵۳	۲/۴۱	۶/۰۱

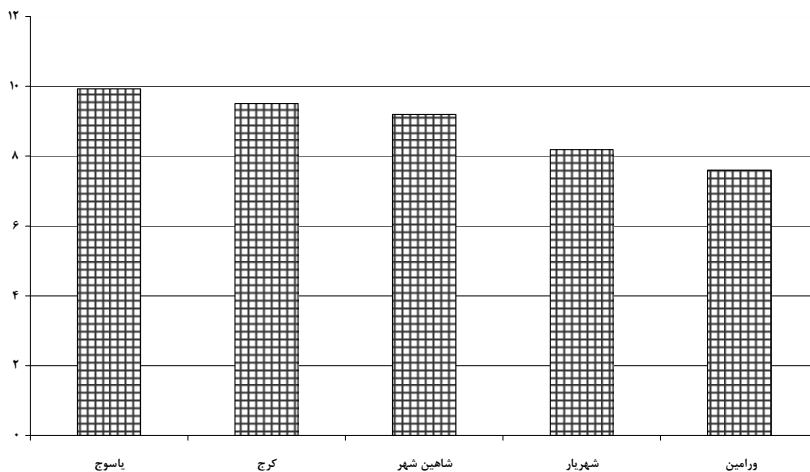
۴/۳۹	۱/۶۹	۱/۴۲	۷/۲۱	۷/۴۲	بوشهر	۴
۴/۲۵	۲/۷۳	۲/۵۰	۴۴/۶	۵/۳۹	شهرکرد	۵
۴/۷۴	۲/۶۷	۴/۴۹	۵/۷۳	۶/۱۳	بیرجند	۶
۴/۱۳	۲/۳۱	۲/۸۳	۶/۳۸	۵/۰۷	سبزوار	۷
۴/۴۶	۲/۵۴	۲/۵۵	۷/۳۴	۵/۵۰	مشهد	۸
۴/۴۷	۲/۷۷	۳/۸۱	۶/۰۸	۵/۲۷	نیشابور	۹
۴/۹۴	۱/۱۷	۴/۰۷	۷/۲۲	۷/۴۶	اندیمشک	۱۰
۶/۹۵	۲/۵۳	۵/۸۵	۱۳/۴۹	۶/۲۴	ایذه	۱۱
۴/۸۷	۲/۳۴	۲/۱۰	۹/۱۴	۶/۰۸	ماهشهر	۱۲
۴/۵۶	۲/۰۲	۲/۸۹	۷/۹۳	۵/۵۱	زنجان	۱۳
۶/۸۷	۲/۷۱	۶/۷۶	۱۱/۰۶	۷/۱۴	ایرانشهر	۱۴
۵	۳/۱۰	۳/۰۰	۹/۰۱	۵/۰۳	زابل	۱۵
۶/۸۷	۳/۰۶	۴/۰۵	۱۱/۶۴	۸/۹۶	زاهدان	۱۶
۴/۰۳	۱/۸۴	۲/۷۳	۴/۶۱	۷/۰۳	مرودشت	۱۷
۵/۰۲	۲/۱۷	۳/۶۳	۸/۰۰	۶/۴۰	قم	۱۸
۵/۱۵	۱/۴۵	۳/۵۳	۱۰/۲۵	۵/۵۷	سقز	۱۹
۴/۴۹	۱/۳۲	۳/۰۰	۷/۷۷	۵/۹۹	سنندج	۲۰
۴/۴۸	۳/۵۴	۳/۷۵	۵/۷۲	۴/۹۵	رفسنجان	۲۱
۵/۲۰	۲/۳۸	۴/۱۳	۷/۲۰	۷/۱۸	سیرجان	۲۲
۴/۴۶	۲/۹۵	۳/۸۲	۶/۱۵	۴/۹۶	کرمان	۲۳
۴/۲۰	۳/۸۱	۳/۰۷	۴/۷۱	۵/۲۵	گرگان	۲۴
۴/۳۷	۲/۰۴	۲/۳۹	۷/۲۷	۵/۸۷	خرم‌آباد	۲۵
۴/۹۲	۱/۳۹	۲/۹۶	۸/۷۰	۶/۸۰	دورود	۲۶
۴/۰۳	۲/۲۹	۳/۰۱	۵/۵۳	۵/۳۴	امل	۲۷
۴/۴۶	۲/۹۲	۳/۳۳	۶/۵۶	۵/۰۷	ساری	۲۸
۴/۶۷	۱/۶۱	۳/۶۸	۸/۱۸	۵/۳۳	اراک	۲۹
۵/۹۸	۴/۹۶	۵/۶۷	۹/۵۵	۳/۹۰	ساوه	۳۰
۵/۸۴	۳/۳۲	۳/۱۰	۸/۲۲	۸/۸۶	بندرعباس	۳۱
۴/۳۵	۰/۰۷	۳/۳۷	۸/۲۰	۵/۱۸	ملایر	۳۲

مأخذ: محاسبه نرخ رشد دهه‌های ۵۵-۱۳۴۵، ۶۵-۱۳۵۰، ۷۵-۱۳۶۵ از زنجان، اسلامبولچی و رحمانی، ۱۳۸۲ و دهه ۸۵-۱۳۷۵ و میانگین رشد ۴۰ سال از نگارندگان

شهر ایذه در استان خوزستان، بیشترین رشد خود را در دهه ۶۵-۱۳۵۵ تجربه کرده که برابر ۱۳/۴۹ درصد بوده است. شهر ده هزار نفری ایذه در سال ۱۳۵۵ به یک شهر ۴۶ هزار نفری در سال ۱۳۶۵ تبدیل می‌شود، یعنی در فاصله زمانی ده ساله جمعیت آن ۳/۵ برابر افزایش پیدا می‌کند. دلیل آن را می‌توان پذیرش مهاجرین جنگ تحمیلی از مناطق مرزی این استان در این سال‌ها، به همراه توقف برنامه تنظیم خانواده همانند سایر نقاط کشور دانست.

بوکان به عنوان یکی از شهرهای مهم آذربایجان غربی، از موقعیت ارتباطی ویژه‌ای برخوردار است، به طوری که ارتباط ما در شهرهای حاشیه‌ای شمال غرب کشور نظیر تبریز و سنندج با یکدیگر بدون عبور از این شهر امکان‌پذیر نیست. بنابراین این نقش و موقع استراتژیک شهر در پیوند با تحولات و تغییرات اقتصادی، اجتماعی و سیاسی این منطقه می‌تواند به عنوان یکی از فاکتورهای رشد و توسعه شهر در مقاطع مختلف زمانی گذشته و حال محسوب و ارزیابی گردد. ضمن این که مهاجرت‌های شدید روستایی به این شهر در سنوات اخیر را می‌توان از علت‌های دیگر رشد شهر بر شمرد.

شکل (۳) میزان رشد جمعیتی شهرهای گروه دوم با رشد متوسط ۷ تا ۱۰ درصد

تهیه و تنظیم: نگارندگان

زاهدان، در دهه‌های اخیر از رشد خوبی برخوردار بوده است. علت رشد سریع این شهر به ویژه تا سال ۱۳۶۵ را در همجواری آن با کشورهای افغانستان و پاکستان که با بسیاری از اقوام بلوچ ساکن این کشورها دارای اشتراکات قومی، نژادی هستند و نیز ناپایداری سیاسی، اقتصادی حاکم بر افغانستان که باعث مهاجرت تعداد نسبتاً زیادی از افغانه به شهر زاهدان گردید جستجو کرد. همچنین ویژگی‌های خدماتی، تجاری و موقعیت مکانی این شهر (واقع بودن بر سر راه خراسان، کرمان و شهرهای دیگر استان) جاذبه‌هایی را برای اقشار مختلف ایجاد می‌کند. مجموعه عوامل فوق باعث گردیده که این شهر در واقع به یکی از مهاجرپذیرترین نقاط شهری ایران مبدل گردد (ابراهیم‌زاده، ۱۳۸۳: ۱۲۲).

ایران‌شهر، در فاصله سال‌های ۱۳۶۵ تا ۱۳۷۵، پذیرای بیش از ۱۷ هزار مهاجر بوده که ۲۰ درصد آنها را مهاجران خارجی از بلوچستان پاکستان و افغانستان تشکیل می‌داده‌اند. این مهاجران در محله دولت‌آباد این شهر سکونت کرده‌اند. در راستای سیاست محرومیت‌زدایی در سال‌های اولیه انقلاب اسلامی، حدود ۱۵۴ واحد تولیدی با برخورداری از امتیازات دولتی جهت تشویق و تقویت سرمایه‌گذاری‌های صنعتی در ناحیه دائر گردید که اغلب آنها در ایران‌شهر و حومه استقرار یافته‌اند و مهم‌ترین آن «کارخانه بافت بلوچ» است (افراخته، ۱۳۸۰: ۶۱).

در گروه چهارم این مطالعه، ۳۶ شهر که رشد ضعیف کمتر از ۴ درصد دارند قرار می‌گیرد. سه کلانشهر تهران، اصفهان و تبریز در این گروه جای دارند. سیاست تمرکززدایی از پایتخت در سال‌های قبل و بعد از انقلاب، دست‌کم در بخش جمعیتی نتیجه‌بخش بوده و رشد جمعیتی تهران از دهه ۱۳۴۵ به بعد همواره سیر نزولی داشته است و میزان رشد آن از ۴/۱۵ درصد در دهه ۵۵-۱۳۴۵ به ۱/۱۱ درصد در دهه ۷۵-۱۳۶۵ و در آخرین دهه یعنی ۸۵-۱۳۷۵ به ۰/۰۴ درصد کاهش یافته است.

تهران در طول ۴۰ سال گذشته از رشد ۲/۱۴ درصدی برخوردار بوده است. این در حالی است که اکثریت شهرهای ایران تا سال ۱۳۶۵ از نظر رشد جمعیتی سیری صعودی داشته و پس از این تاریخ بتدریج سیری نزولی پیدا کردند. این امر، اثباتی بر ادعای پیشین ماست که

رشد فزاینده شهرهای اقماری تهران، حاصل جذب سرریز جمعیتی این کلانشهر می‌باشد. به عنوان نمونه، مطالعه‌ای که اخیراً در شهر اقماری هشتگرد صورت گرفته بیانگر آن است که نیمی از خانوارهای ساکن در شهر جدید هشتگرد سرریز جمعیتی تهران و کرج بودند (زبردست و جهانشاهلو، ۱۳۸۶: ۲۰). در میان شهرهای این گروه، نجف‌آباد (با ۳/۹۶ درصد) و مهاباد (با ۳/۹۴ درصد) در ردیف شهرهای دارای رشد جمعیتی بالاتر محسوب می‌شوند و برخی شهرها مانند آبادان دارای رشدی منفی (۰/۰۵۴- درصد) و بعضی دیگر نظیر خرمشهر رشد بسیار ضعیفی (۰/۰۷۴ درصد) داشتند (جدول ۶).

آبادان، یکی از گرم‌ترین مناطق کشور است به طوری که حدود ۶۰ روز از سال درجه حرارت هوا بیش از ۴۵ درجه سانتی‌گراد می‌رسد (مهندسان مشاور عرصه، ۱۳۶۹). با این حال، خشونت هوا، زمین نامرغوب زراعی و کم‌آبی مانع از آن نشد که این شهر پذیرای جمعیت نباشد. سیاست دولت مرکزی جهت توسعه فعالیت‌های نفتی در این مکان، بر عوارض خشن طبیعی غلبه پیدا کرد و شهر مدرن آبادان توسط «شرکت نفت ایران پرشیا» که بعدها به «شرکت نفت ایران و انگلیس» تغییر نام داد ساخته شد. در سال ۱۹۰۸ (۱۲۸۶ خورشیدی) تولید نفت آغاز شد و خطوط لوله از مناطق داخلی به آبادان کشیده شد و اینجا یکی از بزرگ‌ترین تصفیه‌خانه‌ها و بنادر گردید، تعداد قابل ملاحظه‌ای مدیر و تکنسین فنی اروپائی و تعداد کثیری کارگر عمدتاً از ایل بختیاری در آبادان مسکن گزیدند. جمعیت شهر در سال ۱۹۳۷ حدود ۶۰ هزار ایرانی و ۹۵۰ اروپائی ثبت شده است (کاستللو، ۱۳۶۸: ۶۴). آبادان در سال ۱۳۳۵ از شهرهایی مانند اهواز و شیراز جمعیت بیشتری داشته و قبل از وقوع جنگ تحمیلی یکی از شهرهای مهم کشورمان بوده است. وقوع این جنگ حداقل ۵۴۰ هزار نفر را در دو شهر آبادان و خرمشهر از خانه و کاشانه خود رانده است (مرکز آمار ایران، ۱۳۶۹: ۶). علی‌رغم بازگشت مهاجران به موطن خود در دهه‌های اخیر و رشد صعودی جمعیت در این دو شهر، آبادان تاکنون نتوانسته است به جمعیت قبل از جنگ خود دست یابد.

جدول (۶) نرخ رشدسالانه شهرهای گروه چهارم (با رشد متوسط کمتر از ۴ درصد در ۴۰ سال)

ردیف	شهر	۱۳۴۵-۵۵	۱۳۵۵-۶۵	۱۳۶۵-۷۵	۱۳۷۵-۸۵	۱۳۴۵-۸۵
۱	تبریز	۴/۰۷	۴/۷۶	۲/۰۶	۱/۶۱	۳/۱۱
۲	مرآغه	۲/۰۰	۴/۰۳	۲/۵۹	۱/۲۵	۲/۴۶
۳	مرند	۳/۹۷	۶/۱۸	۳/۰۵	۱/۷۶	۳/۷۲
۴	خوی	۳/۹۷	۵/۰۷	۲/۵۹	۱/۹۹	۳/۳۹
۵	مهاباد	۴/۴۳	۶/۰۱	۳/۰۴	۲/۳۳	۳/۹۴
۶	میاندوآب	۴/۳۶	۵/۶۷	۳/۰۰	۲/۳۸	۳/۸۴
۷	اردبیل	۵/۵۳	۶/۱۰	۱/۹۰	۲/۰۸	۳/۸۸
۸	اصفهان	۴/۴۴	۴/۱۱	۲/۴۶	۲/۳۸	۳/۳۴
۹	خمینی‌شهر	۳/۷۶	۵/۶۷	۲/۷۲	۳	۳/۷۸
۱۰	شهرضا	۳/۰۱	۴/۵۶	۲/۰۴	۲/۰۱	۲/۹۰
۱۱	کاشان	۳/۷۵	۵/۰۴	۲/۶۴	۲/۳۲	۳/۴۳
۱۲	نجف‌آباد	۵/۶۴	۵/۹۷	۲/۷۴	۱/۵۷	۳/۹۶
۱۳	تهران	۴/۱۵	۲/۸۹	۱/۱۱	۰/۰۴	۲/۱۴
۱۴	بجنورد	-۲/۲۱	۶/۶۳	۳/۷۴	۲/۷۴	۲/۶۷
۱۵	تربت حید...	۲/۴۷	۴/۹۰	۲/۷۶	۲/۵۱	۳/۱۵
۱۶	قوچان	۳/۳۰	۵/۱۴	۲/۵۷	۱/۶۸	۳/۱۶
۱۷	آبادان	۰/۶۸	-۶۶/۰۴	۱۸۴/۱۸	۰/۰۶	-۰/۰۵۴
۱۸	اهواز	۴/۸۱	۵/۵۳	۳/۳۳	۲/۰۴	۳/۹۲
۱۹	بهبهان	۲/۱۶	۴/۷۷	۱/۱۵	۱/۳۸	۲/۳۵
۲۰	خرمشهر	۴/۱۶	-۱۰۰		۱/۷۶	-۰/۰۷۴
۲۱	دزفول	۳/۷۲	۲/۲۰	۲/۹۶	۱/۵۲	۲/۵۹
۲۲	مسجدسلیمان	۱/۶۹	۳/۱۲	۱/۱۰	-۰/۰۷	۱/۲۸
۲۳	سمنان	۲/۲۵	۵/۲۸	۳/۴۴	۳/۳۶	۳/۵۷
۲۴	شاهرود	۴/۹۳	۴/۷۲	۲/۸۷	۲/۳۶	۳/۷۱
۲۵	چهرم	۲/۴۱	۴/۷۵	۲/۰۱	۱/۱۲	۲/۵۶
۲۶	شیراز	۴/۶۴	۷/۱۳	۲/۱۷	۱/۵۴	۳/۸۵
۲۷	قزوین	۴/۷۴	۵/۸۷	۱/۵۹	۲/۰۱	۲/۵۳
۲۸	کرمانشاه	۴/۴۹	۶/۵۸	۲/۱۲	۱/۳۸	۳/۶۲
۲۹	گنبد کاووس	۳/۶۶	۳/۶۷	۲/۴۸	۱/۵۰	۲/۸۲
	انزلی	۳/۲۱	۳/۷۴	۰/۷۶	۱/۱۶	۲/۲۱

۳/۳۴	۲/۹۲	۲/۹۹	۴/۶۴	۲/۸۵	رشت	۳۱
۲/۹۵	۰/۰۵	۱/۶۲	۶/۲۳	۳/۵۵	بروجرد	۳۲
۳/۴۹	۲/۴۳	۳/۱۴	۴/۸۲	۳/۶۰	بابل	۳۳
۵۷/۳	۲	۲/۲۴	۵/۴۰	۴/۶۸	قائم‌شهر	۳۴
۳/۲۵	۱/۷۹	۳/۲۶	۵/۰۵	۲/۹۶	همدان	۳۵

ماخذ: محاسبه نرخ رشد دهه‌های ۵۵-۱۳۴۵، ۶۵-۱۳۵۵، ۷۵-۱۳۶۵ از زنجانی، اسلامبولچی و رحمانی، ۱۳۸۲ و دهه ۸۵-۱۳۷۵ و میانگین رشد ۴۰ سال از نگارندگان

نتیجه‌گیری

بررسی‌های این مطالعه نشان می‌دهد که شهرنشینی، روند غالب در جهان امروز بوده و در تمامی نقاط جهان به‌ویژه در کشورهای در حال توسعه، جمعیت شهرنشین به سرعت در حال افزایش می‌باشد. در این میان، شهرهای بزرگ از لحاظ اهمیتی که از نظر اقتصادی و اجتماعی در منطقه نفوذ خود دارند، از سوی سیاست‌گذاران و محققان بیشتر مورد توجه قرار می‌گیرند.

- شهرهای بالای صد هزار نفری ایران، وزنه قابل توجهی از جمعیت شهری کشور را تشکیل می‌دهند و در طول ۴۰ سال گذشته از نظر تعداد و سهم جمعیتی، رشد مداومی داشته‌اند به طوری که تعداد این شهرها از ۱۴ شهر در سال ۱۳۴۵ به ۸۰ شهر در سال ۱۳۸۵ و سهم جمعیتی آنها از کل جمعیت شهرنشین کشور از ۸/۶ درصد در اول دوره به ۷۰ درصد در آخر دوره مورد مطالعه افزایش یافته است.

- برخلاف سده‌های گذشته که عوامل طبیعی، تأثیر تعیین‌کننده‌ای در رشد و پراکنش جمعیت شهری ایران داشته‌اند، امروزه عوامل انسانی نظیر سیاست‌های اقتصادی و جمعیتی دولت نقش مهمی را در این خصوص ایفاء نموده‌اند که به عنوان نمونه می‌توان به شهرهایی مانند زاهدان و بندرعباس که زمانی تبعیدگاه مجرمان سیاسی بودند امروزه تحت توجهات خاص دولت از رشد فزاینده‌ای به لحاظ جمعیتی و فیزیکی برخوردارند.

- روند غالب در تحولات جمعیتی شهرهای بالای صد هزار نفری ایران نشان‌دهنده آن است که اکثر شهرها از تحولات جمعیتی کل کشور تبعیت نموده و تا سال ۱۳۶۵ رشدی

صعودی و پس از آن به تبع اجرای سیاست تنظیم خانواده در کشور، سیری نزولی داشته‌اند. برخی شهرها که حالتی استثنایی داشته و از رشدی بسیار بالا یا بسیار ضعیف برخوردار بودند با ذکر دلایل بررسی شدند که می‌توان به آبادان و مسجدسلیمان با رشد منفی و یاسوج، نسیم شهر و اسلامشهر با رشد بسیار بالا اشاره نمود. تهران در طول چهار دهه اخیر در سایه اجرای سیاست تمرکززدایی قبل و بعد از انقلاب اسلامی حداقل در بعد جمعیتی همواره از رشدی نزولی برخوردار بوده است.

- شهرهای کمتر از ۵۰۰۰ نفری از نظر تعداد، بیشترین رشد را در طول ۴۰ سال به خود اختصاص داده‌اند که دلیل اصلی آن توجه خاص دولت به ایجاد شهرداری در روستاهای کوچک در مناطق حاشیه‌ای استان‌های کشور می‌باشد.

- به استثنای شهرهای کمتر از ۵۰۰۰ نفری، سایر شهرهای کوچک و میانی کشور، از نظر جایگاه و سهم جمعیتی به نفع شهرهای بزرگ‌تر کشور یعنی شهرهای صد هزار نفر و بالاتر تنزل رتبه یافته‌اند. روندی که امروزه در سایر مناطق جهان از جمله آسیا شاهد آن هستیم.

- درمیان شهرهای صد هزار نفری و بالاتر، برخی شهرها مانند اسلامشهر از رشدی بسیار بالا (بالای ۱۰ درصد) برخوردار بودند و در طی ۴۰ سال تا ۱۲۹ برابر افزایش جمعیت داشتند.

- از نظر میزان رشد جمعیت، بعضی شهرهای محروم و واقع در مناطق بد آب و هوا مانند زاهدان با شهری نظیر کرج که دارای امکانات زیرساختی بوده و مجاور پایتخت قرار دارد در یک گروه جای گرفتند و این امر می‌تواند نشانه‌ای از تأثیر تعیین‌کننده و برتر عوامل انسانی از جمله سیاست‌های دولت، نسبت به عوامل طبیعی در توزیع جغرافیایی جمعیت باشد.

- سه کلانشهر تهران، اصفهان و تبریز در گروهی از شهرها قرار دارند که از کمترین رشد جمعیتی (کمتر از ۴ درصد) برخوردارند. توسعه شهرهای اقماری و مشکلات عدیده‌ای که در این کلانشهرها وجود دارد می‌تواند از علل رشد ضعیف به‌شمار آید. گرچه این میزان رشد نیز در شهرهای کشورهای توسعه‌یافته عادی تلقی می‌شود.

- در بین چهار گروه از شهرها که بر اساس میزان متوسط رشد جمعیتی آنان در طول ۴۰ سال گذشته گروه‌بندی شدند، اسلامشهر از گروه اول، با ۱۲/۹۱ درصد بیشترین رشد را داشته است. سایر شهرهای اقماری تهران نیز بنا به دلایلی همچون استقرار صنایع، جذب سرریز جمعیتی تهران و سیاست تمرکززدایی از پایتخت، رشد فوق‌العاده‌ای داشتند.

پیشنهاد مشخص، آن است که به منظور بهبود وضعیت شبکه شهری کشور و توزیع متناسب جمعیت شهری در فضای ملی، بهتر است سمت‌گیری سرمایه‌گذاری‌های مختلف اقتصادی، اجتماعی در جهت تقویت شهرهای میانی دارای جمعیت بین ۱۰۰ تا ۲۵۰ هزار نفری باشد تا از این طریق ضمن جذب مهاجرین روستایی به این شهرها، از رشد بی‌قواره کلانشهرهای ایران جلوگیری شود.

منابع

- ۱- ابراهیم‌زاده، عیسی و دیگران (۱۳۸۳)، «حاشیه‌نشینی، ناهنجاری‌های شهری و راهکارهای تعدیل آن (موردشناسی کریم آباد زاهدان)»، *مجله جغرافیا و توسعه*، شماره ۳، بهار و تابستان، صص ۱۴۳-۱۲۱.
- ۲- افرخته، حسن (۱۳۸۰)، «روابط متقابل شهر و روستا (مطالعه موردی ایرانشهر)»، *مجله علوم اجتماعی و انسانی دانشگاه شیراز*، دوره شانزدهم، شماره پیاپی ۳۲، صص ۷۳-۴۹.
- ۳- پوراحمد، احمد و ناهید فلاحیان (۱۳۸۴)، «بررسی روند شکل‌گیری محورهای صنعتی پیرامون شهر تهران با تأکید بر محور کرج- قزوین»، *مجله پژوهش‌های جغرافیایی*، شماره ۵۳، صص ۱۹۲-۱۷۳.
- ۴- جوان، جعفر (۱۳۸۳)، «*جغرافیای جمعیت ایران*»، چاپ دوم، مشهد: انتشارات جهاد دانشگاهی.
- ۵- حسامیان، فرخ و دیگران (۱۳۷۷)، «*شهرنشینی در ایران*»، چاپ سوم، تهران: انتشارات آگاه
- ۶- رنجبراسلاملو، محمدرضا و حسام‌الدین روانان (۱۳۸۸)، «بررسی روند توسعه فیزیکی شهر یاسوج»، پایان‌نامه گروه جغرافیا و برنامه‌ریزی شهری دانشگاه مازندران.
- ۷- رهنمایی، محمدتقی و پروانه شاه‌حسینی (۱۳۸۳)، «*فرآیند برنامه‌ریزی شهری ایران*»، چاپ اول، تهران: انتشارات سمت.
- ۸- رهنمایی، محمدتقی و سیدموسی پورموسوی (۱۳۸۵)، «بررسی ناپایداری‌های امنیتی کلانشهر تهران بر اساس شاخص‌های توسعه پایدار شهری»، *مجله پژوهش‌های جغرافیایی*، شماره ۵۷، صص ۱۹۳-۱۷۷.
- ۹- رهنمایی، محمدتقی (۱۳۶۹)، «توسعه تهران و دگرگونی در ساختارهای نواحی روستایی اطراف»، *فصلنامه تحقیقات جغرافیایی*، سال پنجم، شماره ۱، صص ۵۳-۲۴.
- ۱۰- زبردست، اسفندیار و لعلا جهانشاهلو (۱۳۸۶)، «بررسی عملکرد شهر جدید هشتگرد در جذب سرریز جمعیت»، *مجله جغرافیا و توسعه*، شماره پیاپی ۱۰، پاییز و زمستان، صص ۲۲-۵.

- ۱۱- زنجانی، حبیب‌الله، سیمین اسلامبولچی و فریدون رحمانی (۱۳۸۲)، «*براهنمای جمعیت شهرهای ایران (۷۵-۱۳۳۵)*»، چاپ دوم، تهران: مرکز مطالعات شهرسازی و معماری وزارت مسکن و شهرسازی.
- ۱۲- زیاری، کرامت‌اله (۱۳۸۵)، «*اصول و روش‌های برنامه‌ریزی منطقه‌ای*»، چاپ چهارم، یزد: انتشارات دانشگاه یزد.
- ۱۳- شکویی، حسین (۱۳۷۷)، «*دیدگاه‌های نو در جغرافیای شهری*»، جلد اول، تهران: انتشارات سمت.
- ۱۴- شاه‌حسینی، پروانه (۱۳۸۴)، «*سکونتگاه خودرو و امنیت اجتماعی (مورد شهر پاکدشت)*» *مجله جغرافیا و توسعه*، شماره ۶، صص ۱۷۲-۱۵۷.
- ۱۵- عابدین درکوش، سعید (۱۳۸۵)، «*درآمدی به اقتصاد شهری*»، چاپ هفتم، تهران: مرکز نشر دانشگاهی.
- ۱۶- کاستللو، وینسنت فرانسیس (۱۳۶۸)، «*شهرنشینی در خاورمیانه*»، ترجمه پرویز پیران و عبدالعلی رضایی، چاپ اول، تهران: نشر نی.
- ۱۷- مرکز مطالعات و تحقیقات شهرسازی و معماری ایران (۱۳۸۳)، «*مجموعه شهری تهران*»، گزیده مطالعات راهبردی توسعه کالبدی.
- ۱۸- مرکز آمار ایران (۱۳۶۹)، «*گزیده مطالب آماری*»، سال ششم، شماره ۲۵، تهران: مدیریت روابط عمومی مرکز آمار ایران.
- ۱۹- مرکز آمار ایران: *نتایج سرشماری عمومی نفوس و مسکن سال‌های ۷۵، ۶۵، ۵۵، ۴۵، ۱۳۳۵*، انتشارات مرکز آمار ایران.
- ۲۰- مهندسان مشاور عرصه (۱۳۶۹)، «*طرح جامع آبادان*»، جلد اول: گزارش مرحله اول، مطالعه وضع موجود.
- ۲۱- نظریان، اصغر (۱۳۸۵)، «*جغرافیای شهری ایران*»، چاپ هفتم، تهران: انتشارات دانشگاه پیام نور.

- 22- Berry, B.J.L. (1973), "*The Human Consequences of Urbanization*", St.Martins, New York.
- 22- Florida, R. (2002), "*The Rise of the Creative Class*", Basic Books, NewYork
- 23- Mulligan G.F. and Crampton J.P., (2005), "Population Growth in the World's Largest Cities", *Cities*, Vol. 22, No. 5, p. 365-380.
- 24- Mommaas, H. (2004), "Cultural Clusters and the Post-industrial City: Towards the Remapping of Urban Cultural Policy, *Urban Studies*, 41, 507-532.
- 25- Shima, N. and Onishi, T. (2006), "*Asian Cities between Integration and Disintegration*", ISOCARP Review No.2, Published by: ISOCARP (International Society of City and Regional Planners).
- 26- United Nations (2006), "*World Urbanization Prospects*", the 2005 Revision, Department of Economic and Social Affairs, Population Division, New York: United Nations Publication.
- 27- UNCHS (2004), *The State of the World's Cities, Nairobi: UN Habitat*".
- 28- United Nations (2007), "*Urban Agglomerations 2007*", Department of Economic and Social Affairs, Population Division, New York: United Nations Publication.
- 29- Van Dijk, M.P. (2006), "*Managing cities in Developing Countries*", UK & USA: Edward Elgar Publishing.Inc.
- 30- http://www.sci.org.ir/portal/faces/public/census85/census85_natayei/census85_jadavelmomtakhab.
- 31- www.Globalchange.umich.edu.